

דפנה הירש. "באנו הנה להביא את המערב": הנחלת היגיינה ובניית תרבות בחברה היהודית בתקופת המנדט. באר שבע: מכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב. 2014. 482 עמודים

עמרי הרצוג*

מחקרה של דפנה הירש בוחן את היישוב בתקופת המנדט בפלשתינה דרך הסוגיה של ההיגיינה ופעילות המוסדות שביקשו להנחילה לתושבי הארץ, בעיקר היהודים. מושג ההיגיינה, שבו כרוך ללא התר גם מושג שבו כרוך ללא התר גם מושג הזיהום הפיזי, התרבותי, ההתנהגותי והמוסרי, מתברר בספר כצוהר מוגדר ומקורי, שדרכו אפשר להתבונן במבט פנורמי בסדרי החיים של היישוב היהודי ובסדרי העדיפויות החברתיים והאידיאולוגיים שהם משקפים.

היגיינה היא מושג שכרוך בעיקר במניעת לכלוך, בשמירה על הבריאות ובמניעת מחלות. אולם תחום ההוראה של המושג רחב בהרבה, כמובן: הוא כולל מערך רחב של תפיסות חברתיות וגופניות, שמפעילות מערכי זהות, פרקטיקות חברתיות ופעילות מוסדית. למעשה, כפי שמציינת הירש, היגיינה היא שם קוד לניהול בריא ונכון של החיים, במובנם הרחב ביותר: ההסדרה ההיגיינית עוסקת במסגרות של עבודה ומנוחה, בפעילות גופנית ובתנאי החיים הפיזיים במרחב הפרטי והציבורי; בסוגיות של ביגוד, תזונה, מיניות, נימוסים והתנהלות במרחב. במילים אחרות, "היגיינה" היא פרקטיקה ביו-פוליטית המשמשת אמצעי לניהול, לפיקוח ולאכיפה של משטר הנוגע לפרקטיקות היומיום ולמשמעותן הגופנית, הרגשית והאידיאולוגית. לפיכך היא כרוכה בעבודות בסוגיות של התנהלות יאה בעולם – מוסר, דרך ארץ, התנהגות חברתית אחראית ומתינות דעת – וכן בהאדרת כוח הרצון, בדחיית סיפוקים ובהטמעת ערכים של אינדיבידואליות ורציונליות.

מול הפריזמה הרחבה הזו, מחקרה של הירש מצטיין בהיגיינה מחקרית ורטורית עשויה ללא רבב. המחקר משלב שתי מסורות מתודולוגיות מרכזיות בהיסטוריה תרבותית: המסורת הטקסטואלית, העוסקת בהבנה של תהליכים חברתיים במונחים של קטגוריות סמליות ודימויים, והמסורת המוסדית, שמבעדה הירש מתבוננת במוסדות שדרכם מיוצרת, מופצת ונשמרת תרבות. העושר ה"מזוהם" של מקורות ופריטי מידע (הלקוח מחומרי הדרכה, מאמרים עיתונאיים, יומנים של רופאים ואחיות, חומרי ארכיון של מוסדות בריאות, אוטוביוגרפיות ספרותיות, תיעוד ראיונות, נאומים שנישאו בקונגרס הציוני בנושאי ביולוגיה, רפואה והיגיינה, מאמרים בכתבי עת מדעיים אירופיים של התקופה, וגם פרסומות ודימויים חזותיים) עובר בעצמו תהליכי מיפוי והסדרה מתודולוגיים המאפשרים למחקר להיות "היגייני", כלומר מתון, שיטתי ואנליטי.

ההיגיינה הציונית, על צויה ומוסדותיה, הייתה שליחות מתרבתת שמופצת מהעולם המערבי של המאה ה-20 אל "הבערות הערבית-מזרחית" שהתקיימה בפלשתינה; זו נתפסה כאיום מסוכן של ניוון וזיהום ביחס לעקרונות המודרניזם, שלאורם ביקשה החברה הציונית לדמיין עצמה בתקופת המנדט. השליחות המתרבתת פונה אל הערבים, או אל "הערביות" הילידית, הנחשלת והפרימיטיבית, אך גם אל היהודים עצמם – בעיקר מי שלא נמצאו במעלה ההיררכיה של המודל האזרחי, שעוצב בדמותם

* המחלקה לתרבות, המכללה האקדמית ספיר

של המהגרים מגרמניה. בפתחת החיבור, הירש מצטטת את דברי הרופא אשר גולדשטיין בעיתון הארץ משנת 1935: "הרי באנו הנה להביא את המערב, את המשוכח והמשופר שבו, לא רק בשבילנו אלא גם לכל המזרח המפגר, המוכרח להתנער לחיים היגייניים נקיים" (עמ' 12).

המילה "להתנער" היא בעלת משמעות ייחודית, משום שהיא מבטאת את מהותו של החזון הצינוני באותה התקופה וגם את ייחודה של אידיאולוגיית ההיגיינה ששירתה אותו. הטרנספורמציה הגופנית מיועדת להשיב לגוף היהודי את מצבו ה"קודם", הנכון והיאה, כלומר לשוב אל גופניותו התמירה והטמירה שהתקיימה לפניו בארץ הקודש, היא ארץ האבות. ההרגלים ההיגייניים יאפשרו לגוף להתנער מהזוהמה שפשתה בו ולחשוף מחדש את מהותו האמיתית, ששנות הגלות סיאבו, הסתירו ועיוותו.

המעשה החלוצי-צינוני הוא אפוא פרקטיקה של התערבות גופנית-היגיינית משקמת, הפועלת הן על גוף האומה כולה והן על פרטיה: לאחר אלפיים שנות גלות יש צורך בשינוי פיזי מהיר ורדיקלי, שיאפשר לכוון עבור הגוף היהודי המתחדש את עוצמתם ההרואית של הסדר, הכוח והמשמעת, זקיפות הקומה וניקיון הדעת והגוף – והיא, בתורה, תקנה לו ביטחון עצמי, תחושת כבוד וערך עצמי, ובעיקר סמכות לשרטט את עתידו האמנציפטורי והאוטונומי של גופו הלאומי הבריא ושל הנוף שבו הוא ממוקם. הפרקטיקה הזו הולמת את תפקידו של מדע הרפואה, שכמותה "התיימר להבטיח את חוסנו הפיזי ואת ניקיונו המוסרי של הגוף החברתי, הוא הבטיח לסלק את בעלי המומים, את המנוונים ואת האוכלוסיות החריגות", כמו שמציין מישל פוקו.¹¹

אף שהירש מנתחת את הביטוס של היהודי החדש ואת הרקע האידיאולוגי וההיסטורי של פרויקט התרבות שלו, היא נוהרת, ובצדק, מזיהויו כפרקטיקה קולוניאלית של הנחלת ערכים גופניים לילידים. כפי שהיא מדגישה, השילוב בין ההקשר הקולוניאלי להקשר היישוב היהודי סובן למדי, משום שהפרקטיקות של ההיגיינה כוננו בה בעת גם על הסובייקט וגם על האובייקט הקולוניאלי. הרשת הסבוכה של השפעות הדדיות – שהיו שותפים לה העולים ממערב אירופה, העולים ה"מזרחיים" ממזרח אירופה, הערבים הילידים, העולים היהודים מארצות ערב ואנשי היישוב הישן – מצטיירת במחקר כמטריצה מרתקת של השפעות ואיזמים. הפרקטיקות ההיגייניות ביקשו להבחין את היישוב היהודי המתחדש מהערבי הילידי ובני דמותו "המזרחיים"; אך בה בעת, מסורת חיי החקלאות האוטונומית והגבריות העשויה-ללא-חת הטבועה בהם היו מושא לתשוקה וסיפקו השראה לאומית. הפרויקט ההיגייני ביקש לתקן את מושאיו באופנים סותרים – לייצר ניקיון אך גם לעודד את זיעת הגוף; להנהיג מתינות ושלווה אך גם לעודד גבריות לוחמת. יישוב הסתירה נטוע ב"רפרטואר מאזן": לתרבת את הפראים, אך גם לשמש "סם שכנגד" כלפי מי שאובחנו כסובלים מציוויליזציה יתר. האיזון נעוץ במבט אל עבר קדמוני-מקראי מדומיין, "מאזון" ובריא, שבו שולבו התעוזה, החקלאות, המלחמה ואומץ הלב עם ההיגיינה האישית והמוסרית. אך גם בהקשר טרנס-היסטורי זה, מעירה הירש, "קבוצות של יוצאי אירופה יכלו להפרי בגלוי את דרישות ההיגיינה ועדיין להיחשב בני תרבות, ולחלופין קבוצות מבין המזרחים יכלו לנכס חלקים גדולים של הרפרטואר, ועדיין לא להיות מזוהות עמו" (עמ' 213).

פרקי הספר מתמקדים בפרקטיקות ההיסטוריות של הנחלת ההיגיינה, ומהן יוצאים לפרשנות אידיאולוגית וחברתית. לאחר פרקי המבוא, שסוקרים את משמעותה של ההיגיינה בתפיסת הגזע והלאום היהודי, הירש מתעכבת על ארגוני הרפואה הציבורית בחברה היהודית, ובעיקר בפרויקט

11 פוקו, מ' (1996). הרצון לדעת: תולדות המיניות (כרך א). תל אביב: הקיבוץ המאוחד.

החינוכי-רפואי של נשות הדסה; היא דנה באחות בריאות הציבור, במעמדה ובתפקידיה, וגם בדינמיקה ההרואית ששררה בבתי הספר לאחיות, שתפקידן היה לתווך אורח חיים כולל – בראש ובראשונה לעצמן. פרק נוסף עוסק בחינוך ההיגיני בבתי הספר, שבמסגרתו פעלו תנועות נוער שנקראו "אגודות הבריאות" ובמסגרתן גם עלה הצורך להכשיר את הצוות החינוכי, שלא תמיד עמד בסטנדרטים המחמירים של המוסד ההיגיני. המוסד השלישי שעליו מרחיבה הירש הוא התחנות לאם ולילד וטקטיקות הנחלת ערכי ההיגינה לאמהות – בעיקר לאמהות מזרחיות. בתוך כך, הירש סוקרת פרקטיקות יומיום בתקופת היישוב בכל הנוגע לכביסה, מאבק בזבובים, בתי כיסא, הרגלי שנת הצהריים, טמפרטורת הרחצה הנחוצה, פרקטיקות הוריות והמידות הטובות שנגזרות מהן. כל אלו מצטברים למחקר מרתק, עמוק ורב משמעות. הירש מסכמת כי "בכל הנוגע להנחלה של תבניות מחשבה, הפרויקט ההיגיני הוא סיפור של הצלחה" (עמ' 420), אולם מחקרה מעורר מחשבה על תופעות הלוואי האידיאולוגיות והחברתיות של הצלחה זו במרקמה הא-סטרילי של התרבות הישראלית העכשווית.